

דְּרָשׁוֹת

פרשת בלק, תשע"ח, מספר 1275

פנינים מתרגומו הערבי של רב סעדיה גאון לפרשת בלק

יואל אליצור

למשל, כשבלעם משיב לדברי ה', במקום "וַיֹּאמֶר בְּלָעַם אֶל הָאֱלֹהִים" (במ' כב:י), מסתפק רס"ג ב-קאל "אמר" (כיוצא בזה הוולגאטה כאן: *respondit* = ענה). במקום "גָּדַר מִזֶּה וְגָדַר מִזֶּה" (כב:כד) – והנאך **גדאר ימנה ויסרה** = ושם גדר מימינו ומשמאלו. וכן: "וַתֵּרָא הָאֵתוֹן אֶת מְלֶאכֶה" (כב:כג) – ולמא ראתה = וכאשר ראתהו.

רס"ג ואונקלוס

רס"ג אינו מחויב לאונקלוס, אבל הוא הולך בעקבותיו פעמים רבות. הדבר בולט במיוחד במקרים שבהם תרגום אונקלוס אינו הפירוש הפשוט והצפוי. הצירוף "ויחר אפר" מיתרגם אצל אונקלוס תמיד "ותקיף רוגזיה". מקבילה ערבית מדויקת של לשון זו אנו מוצאים אצל רס"ג: "וַיִּחַר אָף בְּלָעַם" (כב:כז) - **פֶּאֶשְׁתֵּךְ עֲצֵב בלעם**. דוגמה מובהקת לתרגום ייחודי של אונקלוס העובר אל רס"ג הוא בפרשת בראשית: "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (בר' ב:ז). אונקלוס: והות באדם לרוח ממללא, רס"ג: **פצאר אדם נפסא נאטקה** = והי אדם נפש מדברת, מושג שאולי יש לו זיקה לפילוסופיה היוונית. ודוגמה מהפרשה שלנו: "שתם העין" (כד:ג): אונקלוס: דשפיר חזי, רס"ג: **אלחדיד אלבצר** = חד הראייה.

שלושת המקומות, שאליהם הביא בלק את בלעם כדי להשקיף על בני ישראל ולקללם, מתפרשים בדרך כלל על ידי מתרגמים ופרשנים כשמות גיאוגרפיים. אבל אונקלוס ובעקבותיו רס"ג רואים בהם שמות עצם כלליים, אולי משום שהם מתרשמים מתוכן הכתובים שהיו אלו מקומות לא מיושבים. "וַיַּעֲלֵהוּ בְּמֹת בָּעַל" (כב:מא), אונקלוס: ואסקיה לרמת דחלתיה, רס"ג: **פאצעדה אי בעץ ביאע מעבודה** = והעלהו למקצת מקומות פולחן עבודה זרה שלו. "ראש הפעור" (כג:כח) היה בוודאי פסגת הר שהיה עליו אתר פולחני המוקדש לאליל הזה. בכל התרגומים הקדומים, חוץ מאונקלוס, השם "פעור" מופיע. אונקלוס מתרגם: ריש רמתא, וגם רס"ג מתרגם כאן **ראס אלראביה** = ראש הגבעה (אבל "בעל פעור" שאותו עבדו ישראל לאחר שזנו אל בנות מואב ומדין [כה:ג] הוא באונקלוס "בעלא פעור" ואצל רס"ג **פעור אלצנם** = פעור האליל). המקום השלישי – שדה צפים (כג:יד). אונקלוס: חקל סכותא, רס"ג: **אלציעה אלמשרפה** = האחוזה/החוזה הצופה.

אונקלוס מצטיין בתכונה של הרחקת ההגשמה. כך למשל "וַיֵּרָא אֵלָיו ה'" (בר' יח:א) וכדומה מיתרגם תמיד "ואתגל". רס"ג ממשיך זאת: **ותגלי**. דוגמאות מפרשתנו: "וַיָּבֵא אֱלֹהִים אֶל בְּלָעַם" (כב:ט), "וַיִּקַּר ה' אֶל בְּלָעַם" (כג:ז), אונקלוס: ואתא/וערע מימר מן

רבנו סעדיה חי בין השנים ד' תרמ"ב-תש"ב (882-942 לסה"נ). הוא נולד בפיוס שבמצרים, עבר דרך ארץ ישראל לבבל, ונתמנה לגאון בבגדאד. בכתבים שזמנם מראשית ימיו רשם את שמו "סעיד אבן יוסף אלפיומי", ואחר כך אימץ (וכנראה יצר) את השם העברי "סעדיה". מבחינת זמנו, החלק האחרון של תקופת הגאונים, אפשר לראות את תרגומו לתורה (לערבית) כמין גשר בין התרגומים הקדומים וחז"ל לבין פרשנות המקרא הקלאסית של ימי הביניים. הוא כתב גם פירוש ארוך, ששרד בחלקו, לתורה ולספרים אחדים מן הנביאים והכתובים. את תרגומו ואת שאר כתביו הערביים כתב, כמו מחברים אחרים בני תקופת הגאונים והראשונים, בערבית ספרותית שמבצבצים בה יסודות מן הערבית היהודית והמדוברת, והם נמסרו במשך הדורות באותיות עבריות.

במאמר קצר זה אביא מבחר נתונים מעניינים מתוך תרגומו של רס"ג לפרשת בלק.

תרגום תוכני לא מילולי

בניגוד לרוב התרגומים, רס"ג מוסר את התוכן ואינו מקפיד על תרגום מילולי. שותפה לו בנוהג זה הוולגאטה – תרגום המקרא הלטיני שנעשה בידי היירונימוס הנוצרי, בסביבות 400 לסה"נ. בולט בתרגומים אלה היעדר ייצוג ל"ו החיבור או ל"ו ההיפוך" שבראשי פסוקים. המילוליים ביותר שבין התרגומים הקדומים הם כנראה תרגום עקילס ליוונית ותרגום התורה השומרוני לארמית. המילוליות קשורה למטרתו של התרגום. תרגומים שנועדו להשמעה בציבור לצד קריאת התורה פסוק כנגד פסוק, צריכים מטבע ברייתם להיות מילוליים, בעוד שתרגומים שנועדו לבוא במקום הקריאה בציבור, מתאים שיהיו פחות מילוליים.

תרגומו של רב סעדיה נועד ללימוד ולא לקריאה בציבור, וכך גם שימש. מעידים על כך יהודי תימן, שמצד אחד נהגו עד ימינו להשמיע בציבור את תרגום אונקלוס פסוק בפסוק עם קריאת התורה, ומאידך העריצו והרבו להעתיק וללמוד את תרגומו של רס"ג, המכונה בפייהם "תפסיר". ראב"ע כותב בפירושו לבראשית (ב:יא), שתרגום רס"ג נכתב מעיקרו באותיות ערביות, ונועד גם לשימושם של הגויים. כך

* פרופ' יואל אליצור עוסק בלשון עברית, מקרא ולימודי ארץ ישראל. הוא חבר באקדמיה ללשון העברית ובוועדת השמות הממשלתית, ולימד במכללה ירושלים, במכללת הרצוג ובאוניברסיטה העברית.

"ראש הפסגה" (כג:יד), רס"ג: ראש אלקלעה = ראש המצודה (אולי הסיק זאת מ"פסגו ארמנותיה" שבתה' מח:יד). "ותרועת מלך בו" (כג:כא) – רס"ג מתרגם, בדומה לפירושו של רש"י, וצחאבה אלמלך להם = ורעות המלך להם; "פאקלים נטע ה" (כד:ו) מתורגם ע"י רס"ג: וכמצארב צרבהא אללה = וכאוהלים נטה ה". רש"י הביא פירוש זה ודחה אותו.

פרשנות תוכנית

רס"ג שומר על מבנה השאלה במקרים של ה"א השאלה, גם כאשר המילה נשתגרה בלשון ואינה מביעה ממש שאלה. כך, לא רק "ההוא אמר ולא יעשה" (כג:ט) מיתרגם בלשון שאלה: אתראה יקול ולא יפעל = האם תראהו אומר ולא עושה?, אלא גם "הלא שלח שלחתי אליך לקרא לך" (כב:לז) – אליס ארסלת אליך = האם לא שלחתי אליך?

בשלושה פסוקים בפרשתנו יש לרס"ג תרגום שנותן רצף עניני. בפסוק "ויחר אף אלהים כי הולך הוא" (כב:כב), רס"ג מוסיף מלה: למציה טאמעא = על הליכתו בחשק ובחמדה. לאחר שבויש בלעם בידי המלאך והאתון, וקללה ראשונה כבר נהפכה לברכה, כתוב: "ויילך שפי" (כג:ג), ורס"ג מתרגם: פמצא פי הדו = והלך בשקט וברגיעה. יפה פירש ר' עמרם קרח (בפירושו "נוה שלום" על תרגום רס"ג) "והלך כן אחר שראה שחרה אף אלוקים בהיותו הולך בהשתדלות וזריזות". בפעם השלישית, כשכבר ראה בלעם "פי טוב בעיני ה' לברך את ישראל ולא הלך בפעם בפעם לקראת נחשים וישת אל המדבר פניו" (כד:א), רס"ג מוסיף: פאקבל בקצדה אלי ברהם = והגיע/פנה במכוון אל המדבר שלהם. יש כאן תהליך של שיפור התנהגות ומגמה בשלושה שלבים, כוונה רעה ← פרופיל נמוך ← כוונה טובה.

ערבית לעזרת העברית

רס"ג אוהב לשלב מילים ערביות זהות או קרובות למילים העבריות שאותן הן מתרגמות, גם כאשר הן נדירות בערבית או לא לגמרי מתאימות. בפרשתנו הוא משתמש ב-רמח ו-קצה כנגד רמח וקצה.

לעיתים הוא גם נעזר בערבית כדי לבאר מלים קשות בעברית, כפי שעושים כיום במחקר הלשוני, דבר שהמפרשים הקלאסיים לא הרבו לעשותו. בפרשתנו, שבה מרובים הביטויים המיוחדים והארכאיים, ההשוואה ללשונות שמיות חיונית במיוחד. לסיום אביא כאן שתי דוגמאות מרשימות לכך מפרשתנו.

א. "פי ירט הדרך לנגד" (כב:לב) – המילה "ירט" יחידאית בכל אוצר הלשון העברית, וההקשר בפסוק לא לגמרי ברור. בעברית החדשה הומצא הפועל "ליירט" על סמך הבנה שטחית בפסוק זה (כאילו כתוב בו 'הנה אנכי יצאתי לירט'). אין כאן המקום לסקור את דברי המתרגמים, המדקדקים והפרשנים הקלאסיים, שפירושו כולם על פי הבנתם בהקשר או על פי אטימולוגיות והשוואות לא משכנעות. רס"ג הוא כנראה היחיד בכל הדורות עד העת החדשה שקישר את המילה לשורש הערבי ור"ט, שעניינו סיבוך, הסתבכות, נפילה. ההתאמה לערבית מושלמת, כיוון ששורשים המתחילים בערבית באות ו'ו מתחילים תמיד ב'ד בעברית ובשאר השפות

קדם ה' בבלעם = בא/נזדמן דיבור מלפני ה'. רס"ג מתרגם בדומה: פואפא אמר אללה בלעם = דבר ה' הגיע אל בלעם.

שמות עמים ומקומות

רס"ג מזהה שמות עמים ומקומות כאשר הוא יודע להציע זיהוי. בפרשתנו, השמות אמורי, מואב, מדין, עמלק, קיני, אדום, בני שת, שטין (=שטים) נשארים כפי שהם או מותאמים במקצת אל הערבית. אבל "אשור" מוחלף ב-אל מוצליין על שם מוצל שעל החידקל העליון, הצמודה לנינוה העיר הגדולה בירת אשור; "הנהר" מיתרגם (כמו אצל אונקלוס) אלפראת = הפרת, ו"כתים" - פרצה קברס = נמל קפריסין. זיהוי זה מתאים לזיהוי של "כתים" המקובל מימי יוסף בן מתתיהו ועד היום עם Kition שבתחום לַחְנֵקָה, בחוף הדרום מזרחי של קפריסין.

הכתוב "וענו עבר" (כד:כד) מתורגם – ואלעברין. בכל מקום אחר בתורה, שבו מדובר על העברים או העבריות (על פי רוב כינוי לקבוצת עמים שישאל אחד מהם, ואחר כך כינוי שבו מכוונים בני ישראל בפי זרים או בפי ישראלים במגעם עם זרים) התרגום הוא: עבראני, עבראניון כרגיל בערבית. התרגום השונה כאן הוא פרשני; רס"ג סובר ש"עבר" שבכאן שונה מן העברים שבמקומות אחרים.

מעניין זיהויו של רס"ג ל"פתורה אשר על הנהר" (כב:ה). תרגומו – פאתורא. נראה שהכיר מקום בשם זה בקרבת נהר פרת. גרסה זו זהה ל-Phathura (שכתבו מתרגמי השבעים כ-1,200 שנה לפני רס"ג, וסברה היא שגם בזמנם היה המקום ידוע. בימינו אינו ידוע וגם ככל הנראה לא נרשם בספרות הגיאוגרפית של ימי הביניים. חוקרי ימינו מזהים את פתור של בלעם עם pitru/pituru שבמקורות האשוריים, אבל הווקליזציה שבמקורות האשוריים אינה מתאימה לא לשם המקראי ולא לגרסת השבעים ורס"ג.

פרשנות מילים

"אולי נטתה מפני" (כב:לג) – ולו לם תמיל עני = ואילו לא נטתה ממני.

כל "א-ל" מיתרגם תמיד אלטאיק = בעל הכוחות (המילה אינה רגילה בערבית במובן זה). ככל הנראה רס"ג קושר את השם הזה ל"איל", כמו "יש לאל יד", "ואין לאל ידך".

כל ש-ד-י מיתרגם כמו שדי – אלכאפי = המספיק, וכך בפרשתנו: "מחזה ש-ד-י יחזה" (כד:ד) – ונאצר מנאצר אלכאפי (במקום נאטר מנאטר בערבית התקנית; בערבית של רס"ג כמו בכל ניבי הערבית המדוברת, הזדהו ט וצ). פירוש זה לשם 'ש-ד-י' מאפיין את התרגומים היהודיים ליוונית בני תקופת התנאים – עקילס, סומכוס ותיאודוטיון, והוא מצוטט בבראשית רבה (פמ"ו) בשם עקילס. הוא נמצא גם בתרגום התורה השומרני וברש"י (בר' מג:יד). רב"ע (בפירושו הארוך לשמ' ו:ג) דחה אותו: "ולא אדע טעם לפירוש זה כי איך יקרא שם אשר די". טענתו משכנעת, וגם בימינו אין תומכים לפירוש זה. רס"ג מכל מקום החזיק בו בהתאם למסורת הפרשנית הוותיקה.

השמיות הצפון-מערביות. רס"ג מתרגם כאן: אד תורטת אלטריק חדאי = כי נסתבכה הדרך לעומתו.
ב. "עֲדֵי אֲבָד" – ביטוי יחידאי זה נזכר בפרשתנו פעמיים; פעם בסוף הנבואה על עמלק ופעם אחרי "וְעָנּוּ אֲשׁוּר וְעָנּוּ עֶבֶר" (כד:כ, כד). כל הפרשנות הקלאסית מפרשת כצפוי: 'עד אבדון'. דוד ילין, העמיד על כך שבערבית השורש אב"ד משמש במונח של 'נצח, לעולם'.¹ לא אעקוב כאן אחרי גלגוליו של הרעיון והוויכוחים אודותיו בספרות המחקרית. ככל שידוע לי, המילה האחרונה בעניין נכתבה במאמרו של מורי פרופ' שלמה מורג ז"ל.² מסקנתו של מורג הייתה שבלעם נקט לשון חוכמה; בעניין עמלק "עֲדֵי אֲבָד" הוא אבדון וכיליון, ובעניין עֶבֶר, הרומז לבני ישראל, הוא נצח. רס"ג מתרגם בשני הפסוקים אלי (אל)אבאדה. אף שהמילה אבאדה בצורתה המדויקת אינה מוכרת במילונים הערביים, ברור שכוונת רס"ג 'עד נצח'. איני יודע איך בדיוק פירש את שני הפסוקים, אבל אפשר לקבוע שהוא הקדים את דוד ילין באלף שנים.

עורך: פרופ' יוסף עופר

עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הדף השבועי יוצא לאור על ידי הפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב הקמפוס

בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

יש לשמור על קדושת העלון

¹ D. Yellin, "Some Fresh Meanings of Hebrew Roots," *JPOS* 1 (1920), p. 10-11; ד' ילין, "הוראות נשכחות לרשמים עבריים", *לשונונו* א (תרפ"ח), עמ' 6-7.

² ש' מורג, "רובדי קדמות: עיונים לשוניים במשלי בלעם", *תרביץ* נ (תשמ"א), עמ' 1-24.